

מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים

הפקולטה למדעי היהדות
המחלקה ללימודי ארץ-ישראל
וארכיאולוגיה ע"ש מרטין (זוס)

חידושים בחקר ירושלים

הקובץ השבעה-עשר

עורכים: אייל ברוך, איילת לוי-רייפר ואברהם פאוסט

רמת-גן, תשע"ב

הכנס נערך ביום ג' בטבת תשע"ב (29 בדצמבר 2011) באוניברסיטת בר-אילן

תוכן עניינים :

	דן גיל
7	באר פיר וורן מתקופת הברונזה התיכונה ב' בעיר דוד, ירושלים
	יובל גדות
	היישוב הכפרי בנחל רפאים בין תקופת הברונזה התיכונה לתקופה ההלניסטית :
43	מבט מחודש מחורבת אר-ראס
	יצחק שמעון דבירה (צויג), גל זיגדון ולרה שילוב
63	מצבורי אשפה מימי הבית הראשון והשני במורדות המזרחיים של הר הבית
	משה גרסיאל
	גלגוליו של סיפור המאבק בין אדניהו ושלמה על ירושת כס מלכות דוד
107	בירושלים (מל"א א-ב) : היסטוריוגרפיה, פואטיקה וריטוריקה
	יגאל לוין
137	נאומו העברי של רבשקה : היסטוריה מול רטוריקה
	גבריאל ברקאי
151	בולה פיסקאלית ממדרונות הר הבית - עדות למערכת המיסוי בממלכת יהודה
	עודד ליפשיץ ודוד עמית
179	18 ידיות קנקנים נושאות טביעות חותם שלא פורסמו עד כה
	אפרת בוצר ועודד ליפשיץ
199	מסקנות ראשונות ממחקר טביעות ירושלם על ידיות של קנקני אגירה
	רוני רייך ואלי שוקרון
219	חפירות באזור קשת רובינסון 2011, ממפלס הרחוב המרוצף ועד הסלע הטבעי
	איל רגב
239	הקבורה בגלוסקמות והאינדיבידואליזם בחברה הירושלמית בסוף ימי בית שני
	זאב ספראי
253	עם אחד מקדש אחד
	אבי ששון, עפר שיאון ולטיציה ברדה
265	חציבה ומחצבות בצפון ירושלים בתקופת הבית השני
	אבי סולמון
287	המראה מתחת לגשר : האם קשת וילסון היא מימי הבית השני?
	בועז זיסו, איתן קליין, אורי דוידוביץ, רועי פורת, בועז לנגפורד ועמוס פרומקין
311	אתר פולחן(?) פגאני מן התקופה הרומית המאוחרת במערת התאומים
	עפר שיאון
343	בריכה מימי איליה קפיטולינה ברובע היהודי בירושלים
	יהושע פלג
369	הצעה לתיארוך האירוע "לגאולת ישראל" בתעודות מדבר יהודה
	עמוס קלונר ובוועז זיסו
385	מחלף הקרדו המזרחי והדקומנוס הדרומי של איליה קפיטולינה
	מוטי היימן
	כנסיות וחקלאות בארץ ישראל בשלהי התקופה הביזנטית - נתונים מפרויקט
403	מיפוי של מערכות חקלאות קדומה
	פרץ ראובן
427	כותרות מן התקופה המוסלמית הקדומה שעברו מהר הבית לכנסיית הקבר
	בת-שבע גרסיאל
453	היחס לירושלים בתקופת החילופות הפאטמית (969-1099)

	שלמה לוטן
467	מבט אל העבר - תיאור צלבני ייחודי בתקרת כנסיית האכסניה האוסטרית בירושלים
473	אודי דוידוביץ', נעמי פורת, יובל גדות, יואב אבני ועודד ליפשיץ שיטה חדשה לתיארוך טראסות: מקרה מבחן מרמת רחל
493	יוסי שפניר חציבת אבן וייצור חלב כענפי ייצור עיקריים בהתיישבות מצפון לירושלים עד תש"ח
515	רשימת משתתפים
	חלק אנגלי
7*	אברהם טנדלר ובוני זיסו מבט מחודש על קברי נחל קדרון בתקופה הביזאנטית
45*	תקצירים באנגלית

מסקנות ראשונות ממחקר טביעות ידשלם על ידידות של קנקני אגירה

אפרת בוצר ועודד ליפשיץ

טביעות ידשלם הוטבעו על ידידות של קנקני אגירה, והן כוללות מרכיב צורני - כוכב מחומש (פנטגרם), בצד מרכיב אפיגראפי - חמש אותיות, שמופיעות בין הקודקודים של המחומש ויוצרות את השם ידשלם בכתב העברי הקדום.

הטבעת חותמות על ידידות של קנקני אגירה היא תופעה שהחלה ביהודה משלהי המאה השמינית לפנה"ס (טביעות למלך הקדומות והטביעות הפרטיות), והמשיכה במאה השביעית (טביעות למלך המאוחרות, החרותות המעגליות, וטביעות הוורדה), ובמאה השישית לפנה"ס (טביעות האריה, טביעות מוצה וחרותות גבעון גד).¹ טביעות חותם על הגוף ועל ידידות של קנקנים הוסיפו להופיע לכל אורך התקופה הפרסית (טביעות יהוד מהטיפוסים הקדומים ומטיפוסי הביניים).² התופעה של הטבעת חותמות על ידידות של קנקנים ביהודה נמשכה גם אל תוך התקופה ההלניסטית המוקדמת (המאות השלישית והשנייה לפנה"ס) עם טביעות יהוד המאוחרות וטביעות ידשלם, ובמחצית השנייה של המאה השנייה לפנה"ס היא נעלמה.

המחקר של מערכות הטביעות על ידידות של קנקנים ביהודה התמקד לאורך שנים ארוכות בטביעות למלך, על מרכיביהן הצורניים והאפיגראפיים (ליפשיץ, סרגי וקון 2010; 2011 ושם ספרות נוספת). לאחרונה נערך מחקר נרחב של טביעות הוורדה (קון תשס"ט; קון וליפשיץ 2010), ובשנים האחרונות הסתיים מחקר מקיף של טביעות יהוד (ליפשיץ וונדרהופט 2007א; 2007ב; 2007ג; תשס"ח; 2011), ונמשך המחקר של טביעות האריה.³ המחקר של מערכת טביעות ידשלם עמד לאורך כל השנים בצילן של מערכות הטביעות האחרות, ככל הנראה מפני שמערכת זו היא מהקטנות במספר הטיפוסים ובמספר הפריטים שנמצאו בחפירות, והיא ככל הנראה גם מהמצומצמות ביותר בטווח הזמן שבו הייתה בשימוש. הדיונים בטביעות אלה הוקדשו בעיקר לפרסום הטביעות שנמצאו באתרים השונים, ולניסיון לפרש את הכתוב בהן (בעיקר בשלבים הראשונים של המחקר) או לדיון בזמן של הטביעות ובהקשר הסטרטיגרפי שלהן.

לאור זאת, אין פלא ששאלות רבות ביחס לטביעות ידשלם נותרו עדיין פתוחות. כיוון שטרם נאסף קורפוס מקיף של כל הטביעות, הרי שבמחקר לא ניתנו תשובות מספקות לשאלות מרכזיות, כמו מועד הכנסת הטביעות לשימוש, המועד שבו פסק השימוש בקנקני ידשלם, משמעותן של טביעות ידשלם, הקשר של מערכת הטביעות הזו למערכת של

מאמר זה מבוסס על עבודה לתואר שני שנכתבה על ידי אפרת בוצר, בהנחייתו של פרופ' עודד ליפשיץ, במסגרת החוג לארכיאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום באוניברסיטת תל-אביב. הכותבים מבקשים להודות לעדו קון, קרן רוז, ליאורה פרויד, יובל גדות, עומר סרגי, רודיקה פנחס, יוליה גוטליב ופאבל שארגו, כולם מהחוג ומהמכון לארכיאולוגיה באוניברסיטת תל אביב.

¹ ראו: ליפשיץ, סרגי וקון 2010; 2011; קון תשס"ט; קון וליפשיץ 2010; ליפשיץ ואורנן, בקרוב.

² ראו: ליפשיץ וואנדרהופט 2011.

³ המחקר על טביעות האגיה, נערך בראשותם של פרופ' עודד ליפשיץ ופרופ' טלי אורנן.

טביעות יהוד המאוחרות, ושאלת תפקידה של מערכת קנקני ידשלם במסגרת המנהל ביהודה. מחקר נרחב וניסיון להציע תשובות לרבות מהשאלות הללו הוצגו לאחרונה (בוצר תשע"ב), ובמאמר זה אנו מציגים סיכום של הנקודות העיקריות שעלו בעבודה.

א. סקירת המחקר:

המחקר של טביעות ידשלם התמקד בארבעה תחומים עיקריים: פליאוגרפיה, תיארוך, פונקציונאליות וטיפולוגיה.

1. פליאוגרפיה ותיארוך

לאחר שנים שבהן רווח ביהודה השימוש בכתב הארמי, ניכרת בטביעות יהוד המאוחרות ובטביעות ידשלם תופעה של חזרה לשימוש בכתב העברי הקדום. תופעה זו מוכרת, גם במטבעות בני התקופה.

בעקבות החפירות בגזר טען מקאליסטר (1906 : 264) שיש לתארך את טביעות ידשלם למאה השלישית לפנה"ס, אך הצעתו נדחתה, ואולברייט (1926 : 209), דאנקן (1931 : 140) ווינסנט (1956 : 614) תיארו את הטביעות לימי שיבת ציון. הם קבעו את זמנן למאה החמישית לפנה"ס, תוך שהם מסתמכים על פירושו המוטעה של אולברייט (1926 : 101) לכתוב על הטביעות - 'שלמיו', ועל הנחתו ששלמיה היה הכוהן ואחד הגזברים שנחמיה מינה על אוצרות בית המקדש (נחמיה י"ג 13).

בתחילת חפירותיו ברמת רחל טען אהרוני (1956 : 149-150), שיש לתארך את טביעות ידשלם לראשית התקופה ההלניסטית, והציע שייצורן החל לאחר הקמת הפוליס היוונית בירושלים. עם זאת, מייד כשהחל לעבד את ממצאי החפירות באתר הוא הגיע למסקנה, שיש לתארך את הטביעות לסוף התקופה הפרסית ולתקופת המעבר שבין תקופה זו לתקופה ההלניסטית, משום שהן נמצאו בבור אשפה ביחד עם כלי חרס שתוארו על ידו למאה הרביעית לפנה"ס, ועם טביעות יהוד (אהרוני תשט"ו : 171-172 ; 1962 : 29). בפרק על טביעות החותם בכתב עברי קדום כתב גרביני (אצל אהרוני 1962 : 61-68) שיש לתארך את הטביעות בכתב הארמי לתקופה הפרסית ואת הטביעות בכתב העברי הקדום לתקופה ההלניסטית. בנוסף להבחנה הפליאוגרפית הוא טען כי על סמך זיהוי כלי החרס ההלניסטיים (בעיקר נרות), שנמצאו ביחד עם הטביעות בביתניה וברמת רחל, יש לתארך את הטביעות למאה השלישית והשנייה לפנה"ס.⁴ בעקבות גרביני טען גם קרוס (1969 : 22) כי הטביעות בכתב הארמי הן מהתקופה הפרסית, ואילו הטביעות בכתב העברי הקדום הן מהתקופה ההלניסטית (וראו גם אביגד 1974). לאפ (1963 : 35) הציע לתארך את טביעות ידשלם ואת טביעות יהוד-ט לתקופת תלמי השלישי, ושיער שהן היו בשימוש על-ידי הכהן חוניו השני, במחצית השנייה של המאה השלישית לפנה"ס. קביעתו של לאפ התקבלה על דעתם של מרבית החוקרים, ובהתאם לכך רובם תיארו את הטביעות למאות השלישית והשנייה לפנה"ס (ריאצ'רדסון 1968 : 16-17 ; מזר 1981 : 4 ; קרוס 1981 : 68 ; רייך 2003 : 258).

⁴ בביתניה נמצאה טביעת ידשלם בבור ביחד עם טביעת יהוד ועם חומר קראמי מעורב מהתקופה הפרסית וההלניסטית. למרות זאת, טען סאלר (1957 : 192-193), כי הטביעה היא הלניסטית, ובהמשך לכך טען לדימיון רב בין כלי החרס, שעליהן הוטבעו טביעות ידשלם ויהוד.

על רקע ההסכמה הזו חזר שטרן (1973 : 207) וטען שיש לתארך את הטביעות לתקופה הפרסית, וזאת משתי סיבות: א) סמל המחומש הועתק, לדעתו, מקנקני יין מן האי חיוס, שתוארכו בזמנו למאות החמישית והשישית לפנה"ס. ב) הופעתן של טביעות ידשלם יחד עם טביעות ידד ותפוצתן בתחומי "יהודה הקטנה" התאימו, לדעתו, לשלהי התקופה הפרסית, ולא למאות השלישית והשנייה לפנה"ס, כאשר גבולותיה של יהודה היו נרחבים יותר. יחד עם זאת הסכים שטרן עם הקביעה, כי טביעות אלה הן המאוחרות בסדרת הטביעות על ידיות של קנקנים מהתקופה הפרסית. בשלב מאוחר יותר הסכים שטרן (1998 : 547) עם ההנחה, כי יש לתארך את הטביעות בכתב העברי הקדום למאות השלישית והשנייה לפנה"ס, וזאת לאור החפירות בירושלים.

בחפירות הרובע היהודי (שטחים A ו-F), מצא אביגד (1974 : 57-58 ; 1976 : 27) שתי ידיות של פכים שהוטבעו בטביעות ידשלם. לטענתו (שם : 58), פכים דומים לאלה נמצאו גם בשטח E (לוקוס 745), והם מתוארכים למאה השנייה לפנה"ס. כמו כן, פכים דומים לאלה נמצאו על-ידי לאפ (1968 : 72) בחפירות בית צור בשכבות 1 ו-2, המתוארכות למאה השנייה לפנה"ס. בעקבות כך, טען אביגד (1974 : 57-58 ; 1976 : 27), שיש לתארך את הטביעות לתקופה הטרומ-חשמונאית היות ובסטרטיגרפיה של הרובע היהודי יש פער בתקופה זו. בעקבות החפירות בתל אל-פול איחרה נ. לאפ (1978 : 112) את התיארוך של אביגד, וקבעה את זמנן של הטביעות במחצית השנייה של המאה השנייה לפנה"ס, היות ובתקופה זו היה האתר בשיאו. בעקבות לאפ, הסכים גם אביגד (1983 : 77) לתארך את טביעות ידשלם לתקופה החשמונאית. בהמשך לכך, ועל בסיס פרסום חפירות הרובע היהודי והמחקר החדש של טביעות ידד המאוחרות, המתוארכות לתחילת התקופה החשמונאית, טען גבע (2007 : 92-103) שקשה להניח כי טביעות ידשלם הן מהתקופה הסלווקית. הוא טען שלמרות שאנטיוכוס השלישי העניק למיעוט היהודי זכויות בתמורה לשיתוף הפעולה שלהם במלחמה נגד התלמיים, ואישר ליהודים ממשלה עצמאית תחת השלטון הסלווקי וחופש דת תחת הנהגתו של הכהן הגדול, לא הגיוני להניח כי היהודים היו יכולים לטבוע טביעות עם כיתוב עברי ושם העיר, מאחר וזהו מעשה של מדינה עצמאית. לכן, לדעתו, יש לתארך את הטביעות לימיה הראשונים של תקופת מלכות החשמונאים, וכי הן שימשו המשך לטביעות ידד באותה המערכת האדמיניסטרטיבית שפעלה עד לראשית ימי החשמונאים.

ליפשיץ וונדרהופט (תשס"ח : 111-112 ; 2011 : 66) הציעו שהשימוש בכתב העברי הקדום החל, לכל המוקדם, בשלהי המאה הרביעית לפנה"ס, והוא מאפיין בעיקר את התקופה ההלניסטית. גם לשיטתם, יש לתארך את טביעות ידד המאוחרות (טיפוסים : 17-16), שנכתבו בכתב העברי הקדום, כמו גם את טביעות ידשלם לתקופה החשמונאית (ליפשיץ וונדרהופט 2007ג). אל מול דעתם של מגן, משגב וצפריר (2004 : 30-41), אשר הניחו שבין טביעות החותם בכתב הארמי לבין טביעות החותם בכתב העברי הקדום הייתה חפיפה, טענו ליפשיץ וונדרהופט (2011 : 66), שהטביעות בכתב העברי התפתחו בנפרד ומאוחר יותר מן הטביעות בכתב הארמי.

2. פונקציונאליות

אולברייט (1926: 101) היה הראשון לטעון כי קנקנים שעל ידיותיהם הוטבעו טביעות *ידשלם* היו מיועדים להבאת תרומות לבית המקדש. הוא ביסס הנחה זו על קריאה מוטעית של הטביעות (וראו לעיל). סוקניק (תרצ"ג-תרצ"ד: 5-7) לא הסכים עם קריאתו של אולברייט, הוא קרא נכון את הטביעות - *ידשלם*, ובכך שינה את הגישה במחקר בנוגע לתיארוכך ולתפקידן.⁵ לאפ (1963: 33-35) טען כי הטביעות *ידשלם* ו-*יהד-ט* היו בשימוש פקידותי של שלטון תלמי השלישי וחוניו השני, כהן בית המקדש, מאחר שסמל זה היה סימלו של הכהן הגדול של קומראן, ונזכר בכתבי קומראן ובספרות הפסבדו-אפיגראפית. לטענתו, בתקופה התלמית והסלווקית היה ביהודה שלטון, שהעלה מסים לאימפריה השלטת (טביעות *יהוד*) ואילו הכהן אסף מסים לבית המקדש (טביעות *ידשלם*).

חוקרים אחרים סברו שהטביעות שימשו לצורכי איסוף מסים מטעם שלטונות הפוליס היווניים (אהרוני 1956: 149-150). קרוס (1968: 20-21) טען כי כל מערכות הטביעות ביהודה (*מוצה*, *גבעון גדר*, *יהוד*) ציינו את מקום גידולם של הענבים, ועם דעה זו הסכימו גם אביגד (1974: 58) ושטרן (1973: 207).

באשר לשימוש של טביעות *ידשלם*, יש לציין שלא כל הטביעות נתגלו על קנקנים, וכך, למשל, טביעת *ידשלם* אחת התגלתה על סיר בישול מתל ירמות, וארבע טביעות הוטבעו על פכים שהתגלו בעיר דוד וברובע היהודי. מכיוון שתופעה זו כמעט ואינה מוכרת במערכות השונות של טביעות *יהוד*, אפשר שהדבר מעיד על שימוש שונה של מערכת טביעות *ידשלם* מזה של מערכות הטביעות הקודמות, ואפשר שתופעה זו מעידה על אובדן מסוים של אחידות במערכת איסוף המסים הממלכתית. כריסטוף (1993: 193-196) טען כי טביעות החותם עם הכתב העברי הקדום שונות מטביעות החותם עם הכתב הארמי, ולכן הן לא מהוות המשך של מערכות טביעות החותם הקודמות. לטענתו, נראה שתפקידן של טביעות *ידשלם* היה מסחרי יותר מאשר מנהלי. אריאל ושוהם (2000: 161) טענו שמכיוון שבטביעות *ידשלם* מופיע לראשונה שמה של העיר ולא של הפחוה, הרי שאפשר להניח שהדבר מעיד על כך שהקנקנים הוטבעו בירושלים או עבור ירושלים. גבע (2007: 101) טען, כי התחום המוגבל בו נמצאו הטביעות מעיד על כך שייעודן היה לשימוש אדמיניסטרטיבי באזור ירושלים, בהקשר של מרד החשמונאים ולעצמאות החדשה באזור. השימוש בשם העיר בטביעות ובכתב העברי מימי בית ראשון מסמל את עיר הבירה המתחדשת, כמו בימי השיא שלה בתקופת הברזל.

3. טיפולוגיה

אהרוני (תשט"ו: 170-171, ציור 18) היה הראשון שניסה להגדיר מאפיינים לאותיות אשר מופיעות בטביעות *ידשלם*, ובכך ליצור את הבסיס לאבחנה בין הטיפוסים השונים של הטביעות. לדעתו, כל הטביעות נכתבו בנגטיב, והר' הסגורה והמ' מעידות על השפעה ארמית. מכיוון שזיהוי האותיות בטביעות קשה, לא היה להצעתו הד נוסף במחקר. לאפ (1963) ניסה לבסס את האבחנה הטיפולוגית על 44 טביעות שהיו ידועות בזמנו מהחפירות

⁵ סוקניק (שם) יצא גם נגד פרשנותו של אולברייט לקריאה שלו, מאחר ולטענתו שלמיה לא היה הגזבר היחיד של נחמיה, ומאחר שלדעתו קשה להניח שהממונה על האוצר בבית המקדש הטביע את שמו הפרטי על התרומה.

השונות ועל בחינה רחבה יותר של מאפייני הטביעות. לטענתו, קיימים רק שני טיפוסים, ומשמעותה של קביעה זו היא שכל הטביעות הללו הוטבעו בשני חותמות בלבד. לאפ גם ציין כי השם 'ידשלם' כתוב בסדר הנכון, אך הוטבע בתשליל (לאפ 1963: 28). בעקבות טביעה שנמצאה בתל ירמות, חלק ריצ'רדסון (1968: 14) על הטיפולוגיה הבסיסית של לאפ. לטענתו, ניתן לראות קריטריונים נוספים שלאפ לא הבחין בהם, כגון נקודה באמצע המחומש. הוא הראה שישנן טביעות שבהן האות ש' כתובה באמצעות ארבעה קווים, לעומת כאלה שבהן נכתבה האות ש' באמצעות חמישה קווים, וכי הטביעות שונות בגודלן. במסגרת הפרסום של הטביעות מחפירות עיר דוד, לא המשיכו שוהם ואריאל (2000: 162) את המחקר הטיפולוגי של טביעות ידשלם, שכן לטענתם טביעות אלה אינן ברורות דיין. עם זאת, הם ציינו שבעיר דוד נמצאה טביעה (L123) גדולה למדי, 2.6 ס"מ, שאינה חלק מהטיפוסים המוכרים, וטענו בנוסף לכך, שהמחומש בטביעה L144 חרות ולא מוטבע (שם: 163).

למעשה, מאז פרסם לאפ את הטיפולוגיה שלו, ומאז ההשגות של ריצ'רדסון על הטיפולוגיה הזו, לא מוכר במחקר ניסיון נוסף לאגד את כל טביעות ידשלם, לסווגן לפי קנה-מידה טיפולוגי, לעמוד על תפוצתן בהקשר הסטטיגרפי שלהן ולדון במשמעותן הסמלית. זאת, למרות שבמהלך השנים התגלו טביעות רבות, והתקדם המחקר של מערכות מקבילות של טביעות על ידידות של קנקנים.

ב. ממצא טביעות ידשלם: קורפוס מעודכן

עד כה נמצאו ופורסמו (גם אם פרסום ראשוני ולא מלא) 104 טביעות ידשלם. להלן רשימת האתרים בהם נמצאו הטביעות, לפי חלוקה אזורית:

ירושלים וסביבתה: ירושלים (58), רמת רחל (33), ממילא (1), ביתניה (1), ח' חמדן (1), מרח א-ג'ומעה (1).⁶

השפלה: גזר (2), ירמות (1), נחל ירמות (1), ועזקה (1).⁷

בנימין: תל אל-פול (1), מצפה (1), וח' עלמית (1).⁸

שומרון: חורבת בורנט (1).⁹

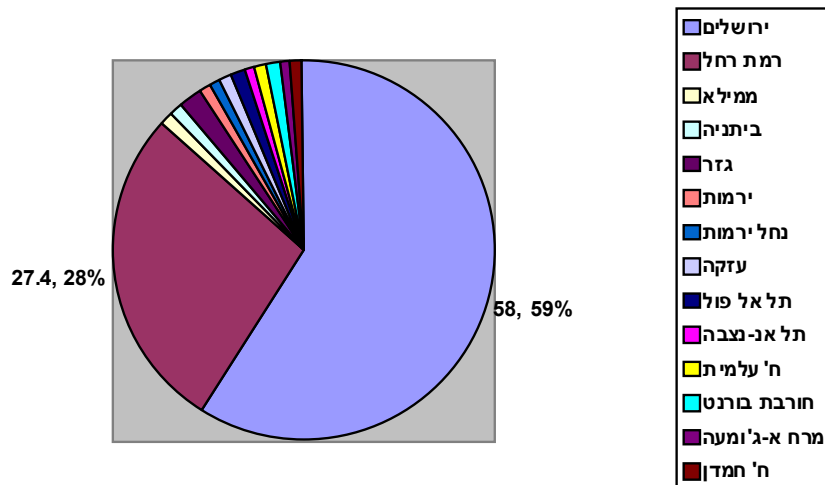
⁶ לממצאי החפירות באזור ההר ראו: אריאל, 2000: 161-163, לוח 123-144 (עיר דוד, ירושלים); דונקן ומקאליסטר, 1926: 188, איור 5: לוח 203, 7; דונקן, 1931: 140-141, לוח 140 (העופל, ירושלים); קרופוט ופיצ'רלד, 1929: 68 (טרופיאון, ירושלים); אביגד, 1974: 56, 1983: 78 לוח 54-55; רייך, 2003: 257-256, לוח 7.1, 7.2 (הרובע היהודי, ירושלים); עמירן ואיתן, תשל"ג: 213-218, לוח מב-5 (מצודת דוד); אהרוני, 1956: 149-150, איור 18, לוח 25: 3; 1962: 29, לוח 31, 1: 1964: 20; ליפשיץ ואחרים, 2006: 235-227; 2009: 1-20 (רמת רחל), עמית, תש"ע: 94-104, לוח 103 (ממילא); סאלר, 1953-52: 6; סאלר, 1957: 12-13, איור 36, לוח 111 (בית עניה); ראו עמית וליפשיץ בקובץ זה (ח' חמדן ומרח א-ג'ומעה).

⁷ לממצאי החפירות באזור השפלה ראו: מקאליסטר, 1912: 209, לוח 359 (גזר); ריצ'רדסון, 1968: 12-13, איור 1-2 (ירמות); פרחי, י. 2001: 176, תמונה 262; בליס ומקליסטר, 1902: 122-123, לוח 54: 56 (עזקה).

⁸ לממצאי החפירות באזור בנימין ראו: לאפ, 1978: 113-122, לוח 1: 31 תמונה 186 (תל אל-פול); מקאיון, 1947: 164 (מצפה); דינור, 1986: 18-19 (ח' עלמית).

⁹ לממצאי החפירות באזור שומרון ראו: טורגה וגנדלמן, 2008: 5, איור 5: 15.

מקומן של ירושלים ושל רמת רחל בולט בתפוצת טביעות *ירושלם* (91 טביעות, שהן כ-88% מכלל הממצא), כאשר בכל האתרים האחרים נמצאה רק טביעה אחת למעט גזר, שבה נמצאו שתי טביעות. בהקשר זה בולטת כמובן התופעה של ריכוז כמעט מוחלט של טביעות *ירושלם* בשני אתרי האיסוף המרכזיים, תופעה שאין לה מקבילות בכל הטיפוסים השונים של טביעות *יהוד*,¹⁰ שמהם נמצא גיוון רב יותר של ממצא באתרי מנהל משניים ובאתרי ייצור.

תפוצת טביעות *ירושלם* מעידה על ירידה במעמדה של רמת רחל כאתר מנהל ראשי, והיא הפכה משנית לירושלים. מסקנה זו נקשרת לשינוי הברור שחל במאה השנייה לפנה"ס באופייה של רמת רחל (ליפשיץ ואחרים 2011: 37), אשר עברה שינוי חד: המרכז המנהלתי שהתקיים עוד מאז שלהי המאה השמינית או ראשית המאה השביעית לפנה"ס חרב ונעלם, ביחד עם כל מבני הפאר והגן המלכותי, ומעליו הוקם כפר יהודי, כפי שמעידים הממצאים הרבים שנחשפו במקום, שפע המקוואות והקולומבריה. אפשר שבצדו של הכפר ניצבה גם מצודה חשמונאית.

תפוצת טביעות *ירושלם* בירושלים גופא בעיר דוד ובעופל (43 טביעות חותם), ובגבעה המערבית (10 טביעות) מלמדת על עלייה בחשיבותה של הגבעה המערבית במאה השנייה לפנה"ס (רייך 2003: 259). על תופעה דומה עמדו ליפשיץ וואנדרהופט (תשס"ח) ביחס לטביעות *יהוד* מהטיפוסים המאוחרים.

¹⁰ זאת למעט טביעות *יהד-ט'* (טיפוס 17) אצל ליפשיץ וואנדרהופט (2011: 658).

ג. טיפולוגיה:

על מנת ליצור קורפוס מקיף של טביעות ידשלם וטיפולוגיה מבוססת שלהן, נאסף כל החומר הביבליוגרפי שפורסם עד כה על אודות הטביעות, ורוכזו הטביעות אשר נמצאות ברשות העתיקות, באוניברסיטה העברית, במוזיאון ישראל, במוזיאון רוקפלר ובאוניברסיטת תל אביב. בסה"כ נאספו 53 ידידות נושאות טביעות חותם, וכולן צולמו וצוירו במכון לארכיאולוגיה של אוניברסיטת תל-אביב. הידידות גם נמדדו במכשיר דיגיטאלי, לפי קוטר הטביעה וכן לפי המרחק בין הצלעות, ותוארו בצורה מפורטת. המדידה המדויקת תרמה למחקר הטיפולוגי רק בחלק מהמקרים, שכן הגדלים משתנים מאוד בין טביעה לטביעה, ותלויים בטיב ההטבעה, בתזוזת החותם בעת ההטבעה, במצב הלחות של הטיין בעת שהוטבע בו החותם ובטיפול שנערך לידיית בסמוך לנקודת החיבור שלה עם הקנקן לאחר שהוטבעה טביעת החותם, שכן במקרים רבים ניתן להבחין בטביעות אצבע על הידיית בסמוך או אפילו על החותם, בסימני ניגוב של מטלית או בד רטוב על הידיית, מסיב לטביעה ולעתים על הטביעה עצמה. לאור זאת, התבססה הטיפולוגיה גם על הכתב, על השוני הסגנוני בצורתו של הכוכב המחומש, ועל אלמנטים שונים שנוספו לכוכב המחומש כמו נקודה במרכזו.

מהמחקר הטיפולוגי התברר שטביעות ידשלם נחלקות לשישה טיפוסים ראשיים ולשני תת-טיפוסים נוספים. ישנה אפשרות סבירה, שבין הטביעות שלא נבדקו ובין הטביעות שלא זוהו יש טיפוסים או תת-טיפוסים נוספים, אולם דומה שהתמונה הכללית מסוכמת להלן.

Type A

Type B

Types C-C1

Types D-D1

Type E

Type F

טיפוס A

טיפוס גדול יחסית (1.9-2.1 ס"מ) ומעט אליפטי, ללא נקודה באמצע המחומש. קודקודי המחומש אינם סימטריים ועבים יחסית, ולעתים הם נחתכים על-ידי המסגרת החיצונית של החותם. האותיות כתובות בנגטיב ומסודרות עם כיוון השעון. מטיפוס זה נמצאו שישה פריטים ברמת רחל, ארבעה בעיר דוד, ושלושה ברובע היהודי. אחת הטביעות מחפירות הרובע הוטבעה על ידי של פך.

טיפוס B

טיפוס של טביעה שגודלו כ 1.9-2.0 ס"מ, צורתו אליפטית במקצת, והוא מתאפיין בנקודה באמצע המחומש. צלעות המשולשים עבים וגסים יחסית, וצורתם מעט קמורה. חלק מהצלעות של המחומש עוברות את המסגרת העגולה של החותם. האותיות כתובות בנגטיב ומסודרות עם כיוון השעון. מטיפוס זה נמצאו ארבעה פריטים בעיר דוד, ופריט אחד באתרים הבאים: רמת רחל, מרח א-ג'ומעה ונחל ירמות.

טיפוס C

טיפוס של טביעה שגודלו כ 1.7-1.8 ס"מ, וצורתו עגולה עם נקודה באמצע המחומש. קודקודי המחומש סימטריים ועדינים, ולרוב אינם יוצאים מגבולות המסגרת החיצונית של החותם. האותיות כתובות בנגטיב ומסודרות עם כיוון השעון. מטיפוס זה נמצאו שלושה פריטים בעיר דוד, שניים ברמת רחל, וטביעה אחת בח' חמדן.

טיפוס C1

טיפוס זה של טביעת ידשלם דומה מאוד לטיפוס C, אך הטביעה שקועה ולא בולטת החוצה.

מטיפוס זה נמצאו פריט אחד בעיר דוד ופריט אחד נוסף ברובע היהודי. טיפוס C1 וטיפוס D1 (להלן) הם טיפוסים שטביעתם שקועה ולא בולטת, והיא מוטבעת בנגטיב. ישנה אפשרות כי חרטו את הטביעה או ייצרו חותם אשר בולט כלפי חוץ, כאשר האותיות כתובות לא בנגטיב. טביעות ייחודיות אלה נמצאו אך ורק בחפירות בירושלים.

טיפוס D

טיפוס זה של הטביעה קטן במיוחד (כ 1.4-1.5 ס"מ), והוא מתאפיין בנקודה באמצע המחומש. צלעות המחומש דקות וסימטריות וכל קודקודי המשולשים נוגעים במסגרת העגולה של החותם. כל האותיות כתובות בנגטיב, למעט האות י', שככל הנראה נכתבה בחותם בנגטיב ולכן בטביעה היא כתובה בכיוון הנכון. האותיות מסודרות עם כיוון השעון. מטיפוס זה נמצאו שני פריטים בעיר דוד ופריט אחד בעופל. הידית שנמצאה בעופל הוטבעה פעמיים על ידי אותו חותם.

טיפוס D1

טביעה יחידאית ודומה מאוד לטיפוס D, אך הטביעה שקועה ולא בולטת החוצה. הפריט היחיד מטיפוס זה נמצא בעופל (וכל נסיבות ייצורו ראו בתיאור שלעיל, טיפוס C1).

טיפוס E

טיפוס ייחודי, שפריט אחד ממנו נמצא בחפירות עיר דוד. זהו הטיפוס הגדול מכל טביעות ידשלם (2.4-2.6 ס"מ) וצורתו מעט אליפטית, ללא נקודה באמצע המחומש. הצלעות של

המחומש עבות וגדולות, וחלקו נוגע מעט במסגרת העגולה של החותם. למרות המרחב הגדול בטביעה האותיות קטנות, והן כתובות בנגטיב עם כיוון השעון.

טיפוס F

טיפוס עגול, שהוכן בצורה רשלנית, ולכן רוב הטביעות השייכות לו אינן ברורות. גודלו 1.8-1.9 ס"מ, ללא נקודה באמצע המחומש. צלעות המחומש עבות וגסות, ורובן עוברות את המסגרת העגולה של החותם. האותיות כתובות בנגטיב עם כיוון השעון. האות ל' בטיפוס זה ייחודית, משום שהיא הפוכה כאשר הזווית החדה שלה פונה כלפי מרכז המחומש.

מטיפוס זה נמצאו ארבעה פריטים בעיר דוד, פריט אחד ברובע היהודי ופריט אחד נוסף בעופל. שני פריטים נמצאו ברמת רחל. מעניין לציין ששתיים מהידיות שנמצאו בשטח EI בעיר דוד (9072, 6070) שייכות לאותו קנקן. זוהי העדות היחידה לקנקן *ישלם* שטביעת חותם הוטבעה על שתי ידיות שלו.

ד. תיארוך:

כאמור, מקובל במחקר הארכיאולוגי לתארך את טביעות *ישלם* לראשית ימי החשמונאים, במחצית השנייה של המאה השנייה לפנה"ס. מבחינת קורפוס הטביעות, מכיוון ש-6 ידיות טבועות בטביעות *ישלם* נמצאו בסקרים ובחפירות על פני השטח, 32 ידיות נמצאו בלוקוסים לא נקיים ובמילויים, ומוצאן של כ-39 ידיות אינו ידוע, הרי שמספר הידיות שניתן להסתמך עליהן לצורך תיארוך ארכיאולוגי של מערכת טביעות *ישלם* קטן ביותר. בעיר דוד נמצאו 7 ידיות בשכבות מאוחרות (שכבות 5-6, המתוארכות לתקופה הרומית הקדומה והמאוחרת), ו-12 ידיות נמצאו בשכבה 7, המתוארכת לתקופה החשמונאית (המחצית השנייה של המאה השנייה לפנה"ס עד סוף המאה הראשונה לספירה). כל הטביעות, למעט אחת (L137), נמצאו בשטחי חפירה שטרם פורסמו. ברובע היהודי נמצאו שבע טביעות משטחי חפירה שטרם פורסמו. בשטח C נמצאו שלוש טביעות *ישלם*, ולפי ריין (2003: 258), הם נמצאו בשכבה הלניסטית. מאחר ששטח זה לא פורסם, לא ניתן לבחון את האפשרות להגדיר שלב מוגדר יותר בתוך התקופה ההלניסטית. על פי החפירות המחודשות ברמת רחל והבחינה המחודשת של חפירות אהרוני מתברר שבאתר קיים פער ישובי בתקופה ההלניסטית הקדומה, ומתקופה זו לא נמצאו כלל כלי חרס. נתון זה יכול להתאים להיעדרן הכמעט מוחלט של טביעות יהוד מטיפוס *יה-ליגטור* (טיפוס 16 לפי ליפשיץ וונדרהופט 2011), אולם לא זה המקום לדון בכך. עם זאת, מאחר וברמת רחל נמצאו 28% מטביעות *ישלם* הרי שקשה להניח שהטביעות הללו קדומות לתקופה החשמונאית.

מסקנתנו לאור החפירות בירושלים וברמת רחל היא שהשימוש בטביעות *ישלם* החל בראשית ימי החשמונאים.

ה. טביעות *ישלם* וטביעות *יהוד* מהטיפוסים המאוחרים (טיפוסים 16-17):

טביעות *ישלם* וטביעות *יהוד* מהטיפוסים המאוחרים נמצאו ביחד בחפירות ובסקרים ארכיאולוגיים בירושלים, ברמת רחל ובאתרים נוספים, כפי שציינו כבר לאפ (1963: 30),

אביגד (1974: 57-58), וגבע (2007: 100-101) שתארכו טביעות אלו למאה השנייה לפנה"ס, תאריך אותו קיבלו גם ליפשיץ וונדרהופט (2011: 593-595). מספר הטיפוסים של טביעות יהוד המאוחרות ותפוצתם דומה לזו של טביעות ידשלם, ואין לשלול את האפשרות כי שתי המערכות הללו היו בשימוש בו בזמן, או שמערכת טביעות ידשלם החליפה את מערכת טביעות יהוד. אם נכונה ההערכה הראשונה, המשמעות היא שלכל מערכת של טביעות היה תפקיד מנהלי וייעודי שונה, וזאת באותו זמן נתון. אם נכונה הערכה השנייה, הרי שניתן להניח כי הייתה חפיפה מסוימת בשימוש בטביעות אך למטרה זהה וכי טביעות ידשלם נכנסו לשימוש זמן מה לאחר תחילת ימי החשמונאים. מערכת טביעות ידשלם ביטאה את התחדשות מעמדה של ירושלים ואת הזרמת המיסים אל העיר ולא עוד אל המרכז המנהלי ברמת רחל.

ו. משמעות הסמל:

הכוכב המחומש (פנטגרם) ידוע במחקר בשמות רבים כגון: פנטאלפא, פנטקל, חותם שלמה ועוד. בתולדות התרבות הופיע הכוכב המחומש זמן רב לפני סמל מגן הדוד (הקסגרמה), וזאת על אף שמבחינה הנדסית קשה הרבה יותר לשרטט אותו במדויק (קוסטא 1990: 131), ועל אף העובדה שברוב התרבויות העתיקות מופיע סמל הכוכב הסכמטי (לא צורה הנדסית) עם 6 צלעות ויותר, ונדירים המקרים שבהם הכוכב הוא בעל חמש צלעות. הכוכב המחומש - פנטגרם מופיע עוד בתקופות הקדומות בשומר (פיקטוגרמה של כוכב מחומש, לבה 1976: 138), בג'מדת נאסר ובאורוק, נתגלו ציורים של כוכב מחומש על קנקן ועל משקולת טוויה (מתיו 1992: 11, 13 לוח 1: 6, 25 לוח 13: 1) ובמצרים (שם נפוץ מאוד כוכב הים בעל חמש זרועות, וראו: מטוק 1971: 304; פולקנר 1988: 310). למרות זאת, השימוש בסמל הכוכב המחומש אינו נפוץ בעולם העתיק כמו סמלים אחרים או כמו כוכבים סכמטים אחרים, שהופעתם רבה, ובמגוון רחב של טיפוסים בעלי שישה קודקודים ויותר.

כבר בתקופות הקדומות הפנטגרם שימש כסמל דתי, המסמל כוח עליון, כוח מגן או כוח מאגי, והוא נמצא לרוב בהקשרים של מקומות מקודשים (דה פוגל 1966: 293; פיטרי 1914: 51). החל מהתקופה ההלניסטית, הפנטגרם מופיע תכופות על מטבעות (דה פוגל 1966: 28-48), קנקנים (בון 1957: 492 איור 2145, 791, 838; גרלן 1986: 244-247; גרס 1986: 555, 563), אסטלות (ביסי 1967: 98-101, לוח 1: 25; בל 2000: 251, הערה 30) וחותמות (שם: 248, 253 ציור 6). בון (1957) הראה כי רוב טביעות החותם עם הפנטגרם מופיעות גם עם שמות של פקידים רשמיים. עדות זו יכולה להוכיח כי השימוש בסמל המחומש היה בתפקיד מנהלי של השלטון ולא בשימוש של מסחר, או שהיו בשימוש משולב כחלק מתפקיד מנהלי, ששימש בפקוח על הסחר. מכך ניתן אולי להסיק כי גם טביעות ידשלם שימשו במערכת המנהלית, והן מהוות המשך למערכות טביעות חותם על ידידות של קנקנים ששימשו לאיסוף מיסים (ליפשיץ ואחרים 2011: 15). כל זאת בניגוד לטענותיו של כריסטוף (1993) כי טביעות החותם בתקופה ההלניסטית שימשו לצורכי מסחר.

יש לציין כי ב-Monte Poluzzo נמצאה טביעת חותם עגולה עם פנטגרם (מוריס, ג'קמן ובלאק 2001: 254-262), דומה לטביעות חותם ידשלם. טל (תשס"ז: 315) ציין,

שטביעות החותם העבריות והפיניקיות שונות בצורתן העגולה מן הטביעות היווניות המקומיות, שהן לרוב מלבניות. הטביעה פורסמה בציור סכמטי ללא צילום, ולאור זאת ניתן לומר בזהירות כי היא יכולה להיות טביעה שמקורה ביהודה.

בהשפעת התרבות היוונית, ובעיקר בהשפעת כת הפיתגוראים, הפנטגרם הפך לסמל מגיה מגונן.¹¹ הפיתגוראים שרטטו את הפנטגרם ביחד עם האותיות היווניות אופסילון, גמא, אפסילון, יוטא ואלפא, שפירושו בריאות או היגינה. זהו גם שמה של האלה היגיה – Hygieia אלת הבריאות, והיא שימשה סימן היכר סודי של האחוה. הפיתגוראים פיתחו את סמל הפנטגרם תחת השלטון היווני והפכו אותו לסמל נפוץ, למרות שהוא שימש כסמל סודי של האחוה. הפיתגוראים גם היו הראשונים שכתבו אותיות בין קודקודי המחומש (דה פוגל 1966 : 40-28 ; פוקס דוויס 1976 : 230-228 ; קוסטא תשנ"א : 134-135), מוטיב אשר שימש בטביעות חותם *ידשלם* וכן במטבעות החשמונאים. גרביני וגודינאף טענו (שטרן 1973 : 207), שסמל הפנטגרם מופיע רק בתקופות מאוחרות יותר כסמל יהודי, ולכן מקור הסמל בטביעות *ידשלם* הפיתגוראית.

מרבית הממצאים עם הכוכב המחומש לא נמצאו בארץ-ישראל, למעט שני ממצאים הראויים לציון :

- בקבר מס' 1 במרשה (בבית הקברות המזרחי), המתוארך לתקופה ההלניסטית, במקום בו נחשפה כתובתו של אפולופאנס בן סמאיוס, ראש הצידונים בעיר, נמצאו על משקוף הקבר מספר ציורים וכתובות גרפיטי, שבתוכן כוכב מחומש וכתובת קצרה בעלת שתי שורות, שאינה ברורה (יעקובסון 2007 : 15-19, 60).¹²
- בוואדי צונית, מצפון מזרח לירושלים, גילו פטריך ורובין (1983 : 40-41) ציור קיר של כוכב מחומש, כאשר בכל משולש בכוכב ציור עוד כוכב מחומש. ליד ציור זה נמצא ציור של מנורה בעלת שבעה קנים ואותיות בכתב עברי קדום המתוארך לתקופה ההרודיאנית. משמעותו המאגית של הממצא ברורה.

ניתן לומר, כי טביעות חותם *ידשלם* הן הראשונות אשר הופכות את הסמל להיות משמעותי באזור. זו הפעם הראשונה שסמל זה מופיע בארץ באופן שיטתי, כחלק ממערכת המנהל של השלטון.

סמל הפנטגרם הוא סמל הלניסטי מובהק, ולמרות שאין כל עדות היסטורית או ארכיאולוגית אשר קושרת את נוכחותו ביהודה לכת הפיתגוראים, אנו מבקשים להציע, כי יש לשער שהמשמעות של סמל מגונן, אשר מופיע ביחד עם שם העיר המתחדשת בכתב עברי קדום, לא נבחרה באקראי. בהמשך לטענתו של טל (תש"ע : 42), שלפיה דווקא העילית החשמונאית הביאה לספיגת דפוסי התרבות היוונית, ולעילית זו "היה עליהם לדבר בסמלים הלניים, כלומר סמלים שבני המערב יראו כעדות לעבר ולקדמות וישמשו "תעודה" לקבלה והכרה" (שם), אפשר להניח שטביעות *ידשלם* נבחרו בכוונה כסמל המשלב את המערב עם המזרח ומתאים לרוח התקופה, למסר ולתרבות החומרית שהתפתחה בתקופה

¹¹ כת הפיתגוראים נוסדה במאה השישית לפנה"ס על-ידי הפילוסוף היווני פיתגורס, אשר יצר ביחד עם חברי הכת פילוסופיה שלמה, המבססת את מהות היקום על מספרים (דה פוגל 1966 : 40-28 ; פוקס דוויס 1976 : 230-228 ; קוסטא תשנ"א : 134-135).

¹² וראו את הסקירה של טל (תשס"ז : 240) אודות מקור ההשפעות התרבותיות הניכרות בציורי הקיר בקבר.

החשמונאית. למרות שבהמשך, סמל הכוכב המחומש אינו מופיע על מטבעות החשמונאים, נראה שהחשמונאים אימצו את המוטיב האומנותי של כתיבת האותיות בין צלעות של כוכב, כמו שניתן לראות, למשל, במטבעות אלכסנדר ינאי (משורר 1997: 32, 41, 42). מעניין לראות שמסורת הכתיבה ממשיכה, אך סמל המחומש נעלם.

במאמר שפורסם לאחרונה (שטיבל 2011: 180), נטען כי הכוכב בעל 8 הקרניים במטבעות אלכסנדר ינאי הוא סמל בית המלוכה המקדוני, שהוא אחד הדגמים החשובים ביותר בתקופה ההלניסטית. סמל זה הפך לייצוג של כוח ועוצמה בקרב שליטי העולם ההלניסטי, וייצוגים שלו התקיימו אף בתקופה הרומית. ששליטיה החשיבו את אלכסנדר מוקדון כגדול המצביאים. לאור הממצא של טביעות החותם אפשר להניח כי טיפוס זה של כוכב החליף את טיפוס הכוכב המחומש של טביעות ידשלם.

סיכום

- מערכת טביעות ידשלם היא המערכת שחתמה שימוש ארוך של טביעות חותם על קנקנים לצורכי מס ומנהל. מערכת זו היא הקטנה ביותר במספר החותמות שנמצאו ובמספר הטיפוסים, ותפוצתה מצומצמת ביותר.
- תיארוך טביעות ידשלם לראשית התקופה החשמונאית מתחזק לאור הנתונים החדשים.
- תפוצת הטביעות וכמותן הגדולה בירושלים מוכיחות את התחדשות מעמדה המנהלי של העיר ומעידים גם על התפתחות היישוב בגבעה המערבית.
- האתר ברמת רחל השתנה בתקופה זו, והפך ממרכז מנהלי מפואר לכפר יהודי, שבצדו, אולי, מצודה חשמונאית. עם זאת, כמות הטביעות שנמצאה ברמת רחל מוכיחה כי המקום היה עדיין קשור למנהל.
- לאור הדיון על הקשר בין טביעות ידשלם לטביעות יהוד מהטיפוסים המאוחרים ניתן ללמוד, ששתי המערכות היו בשימוש בראשית התקופה החשמונאית, ומבחינה ארכיאולוגית קשה להגדיר, האם מערכות הטביעות פעלו במקביל או בנפרד. לדעתנו, וכנהנחה היסטורית בלבד, בתחילת ימי החשמונאים כאשר המרד היה בשיאו והמדינה העצמאית עדיין לא התייצבה, נמשך השימוש בטביעות יהוד המאוחרות, אך כאשר המרד שכח וניתן היה לפתח את מנהל המדינה החדשה, הוכנסה מערכת טביעות ידשלם לגביית מיסים לטובת עיר הבירה המתחדשת.
- הבחירה של הסמל ההלניסטי המגונן על הבירה היא בחירה מודעת של השתלבות עם המערב, ואילו הכתב העברי הקדום מימי בית ראשון מסמל את הלאומיות וחזרה של עטרה ליושנה.
- מבחינה היסטורית מתאים למקם את ארגון מערכת המנהל לימי שמעון, אשר לאחר מות אחיו יונתן עלה לשלטון ועסק בביסוס וחיזוק הממלכה, ואף דאג רבות לפיתוח הכלכלי (רפפורט תשנ"ו: 63). ניתן להניח שבמקביל לתחילת ההטבעה של המטבעות בימי יוחנן הורקנוס, פסק השימוש בטביעות חותם על קנקנים.

ביבליוגרפיה

- אביגד 1974
 Avigad, N. 1974. Judean Post-Exilic Stamps. *Israel Exploration Journal* 24: 52-58.
- אביגד 1976
 Avigad, N. 1976. *Bullae and Seals from A Post-Exilic Judean Archive*. (Qedem 4).
- אביגד 1983
 Avigad, N. 1983. *Discovering Jerusalem*. New York.
- אהרוני תשט"ו
 אהרוני, י. תשט"ו. החפירות ברמת רחל. *ידענות* י"ט ג-ד: 174-147.
 אהרוני 1956
 Aharoni, Y. 1956. Excavations at Ramat Rahel, 1954 – Preliminary Report. *IEJ* 6/3: 157-137, Pls. 21-28.
- אהרוני 1962
 Aharoni, Y. 1962. *Excavations at Ramat Rahel – Seasons 1959 and 1960*. Roma.
- אהרוני 1964
 Aharoni, Y. 1964. *Excavations at Ramat Rahel – Seasons 1961 and 1962*. Roma.
- אהרוני 1981
 Aharoni, M. 1981. Inscribed Weights and Royal Seals. In: Aharoni, Y., ed. *Arad Inscriptions*. Jerusalem: 126-127.
- אולברייט 1926
 Albright, W. F. 1926. Notes on Early Hebrew and Aramaic Epigraphy. *JPOS* 6: 75-102.
- אריאל ושוהם 2000
 Ariel, D.T. and Shoham, Y. 2000. Locally Stamped Handles and Associated Body Fragments of The Persian and Hellenistic Periods. Ariel, D.T. ed. *Excavations At the City of David 1978-1985, Directed by Yigal Shiloh: 6 Inscriptions*. (Qedem 41). Jerusalem: 137-172.
- בוך 1957
 Bon, A.M. 1957. *Les timbres amphoriques de Thasos*. Paris.
- בוצר תשע"ב
 בוצר, א. תשע"ב. טביעות חותם ירושלמי על ידיות של קנקנים. חיבור לשם קבלת התואר 'מוסמך אוניברסיטה'. תל אביב.
- ביסי 1967
 Bisi, A.M. 1967. *Le Stele Puniche*. Rome.

- בל 2000
Bell, M. 2000. A Stamp with the Monogram of Morgantina and the Sign of Tanit. *Damarato, Studi di antichita classica offerti a Paola Pelagatti*: 246-254.
- בליס ומקאליסטר 1902
Bliss, F.J. and Macalister, R.A.S. 1902. *Excavations In Palestine During The Years 1898-1900*. London.
- גבע 2003
Geva, H. 2003. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem 2*. Jerusalem.
- גבע 2007
Geva, H. 2007. A Chronological Reevaluation of YEHUD Stamp Impressions in Palaeo-Hebrew Script, Based on Finds From Excavations in the Jewish Quarter of The Old City of Jerusalem. *Tel Aviv* 34: 92-103.
- גרביני 1962
Garbini, G. 1962. The Dating Of Post-Exilic Stamps. In: Aharoni, Y. *Excavations At Ramat Rahel Seasons 1959 and 1960*. Roma.
- גרלן 1986
Garlan, Y. 1986. Quelques Nouveaux ateliers amphoriques Á Thasos. In: Empereur, J.Y and Garlan, Y. (eds), *Recherches sur les Amphores Grecques*. Paris: 197-278.
- גרס 1986
Grace, V. R. 1986. Some Amphoras from a Hellenistic Wreck. In: Empereur, J.Y and Garlan, Y. (eds), *Recherches sur les Amphores Grecques*. Paris: 551-565.
- דאנקן 1931
Duncan, J.G. 1931. *Digging Up Biblical History 2*. London.
- דינור 1986
דינור, א. 1986. ח' עלמית. חדשות ארכיאולוגיות פח : 18.
- טאפנל 1953
Tufnell, O. *Lachish III (Tell ed-Duweir), The Iron Age*. London and New York: 331-359.
- טורגה וגנדלמן 2008
טורגה, ח. וגנדלמן, פ. 2008. ח' בורנאט. חדשות ארכיאולוגיות 120 :
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=923&mag_id=114
- דה פוגל 1966
De Vogel, C.J. 1966. *Pythagoras and early Pythagoreanism*. Assen Mcmlxvi.

- טל תשס"ז
טל, א. תשס"ז. הארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופה ההלניסטית: בין מסורת לחידוש.
ירושלים.
טל תש"ע
טל, א. תש"ע. הלינזום במעבר מאימפריה למלוכה תמורות בתרבות החומרית של התקופה
ההלניסטית בארץ-ישראל. *ירושלים וארץ ישראל* 7: 31-52.
יעקובסון 2007
Jacobson, D.M. 2007. *The Hellenistic Paintings of Marisa*. PEF Annual VII.
כריסטוף 1993
Christoph, J. R. 1993. *The Yehud Stamped jar Handle Corpus: Implications
for the History of Postexilic Palestine*. (Ph.D. Dissertation, Duke
University). Durham, NC.
לאפ 1963
Lapp, P.W. 1963. Ptolemaic Stamped Handles From Judah, *BASOR* 165:22-
35.
לאפ 1968
Lapp, P.W. 1968. The Excavation of Field II. In: Sellers. O. R. (ed).
Excavation at Beth-zur. AASOR 38.
לאפ 1978
Lapp, N.L. 1978. 'Other Finds From the 1964 Campaign. *AASOR* 45: 115-
109.
לבה 1976
Labat, R. 1976. *Manuel D'Épigraphie Akkadienne*. Paris.
ליפשיץ ואחרים 2011
Lipschits, O. Gadot, Y. Arubas, B. and Oming, M. 2011. Palace and Village
Paradise and Oblivion Unraveling the Riddles of Ramat Rahel. *NEA*
74.1: 2-49.
ליפשיץ וונדרהופט 2007א
Lipschits, O. and Vanderhooft, D. 2007. Yehud Stamp Impressions: History
of Discovery and Newly-Published Items. *Tel Aviv* 34: 3-11.
ליפשיץ וונדרהופט 2007ב
Lipschits, O. and Vanderhooft, D. 2007. A New Typology of the Yehud
Stamp Impressions. *Tel Aviv* 34: 12-37.
ליפשיץ וונדרהופט 2007ג
Lipschits, O. and Vanderhooft, D. 2007. Yehud Stamp Impressions of the
Fourth Century BCE: A Time of Administrative Consolidation? in:
Lipschits, O., Knoppers, G.N. and Albertz, R. eds. *Judah and the
Judeans in the 4th Century BCE*. Winona-Lake: 75-94.

ליפשיץ וונדרהופט 2011

Lipschits, O. and Vanderhoof, D. 2011. Yehud Stamp Impressions: A Corpus of Inscribed Stamp Impressions from the Persian and Hellenistic Periods in Judah. Winona Lake.

ליפשיץ וונדרהופט תשס"ח

ליפשיץ, ע. וואנדרהופט, ד. תשס"ח. ירושלים בתקופה הפרסית וההלניסטית לאור ממצא טביעות 'יהוד'. ארץ-ישראל כ"ח (ספר טדי קולק): 106-115.

ליפשיץ, סרגי וקוך 2010

Lipschits, O., Sergi, O. and Koch, I. 2010. Royal Judahite Jar Handles: Reconsidering the Chronology of the *lmlk* stamp Impression. *Tel Aviv* 37: 3-32.

ליפשיץ, סרגי וקוך 2011

Lipschits, O., Sergi, O. and Koch, I. 2011. Judahite Stamped and Incised Jar Handles: A Tool for Studying the History of Late Monarchic Judah. *Tel Aviv* 38: 5-41.

מגן משגב וצפריר 2004

Magen, Y. Misgav, H. and Tsfania, L. Munt Gerizim Excavations, vol 1: The Aramaic, Hebrew and Samaritan Inscriptions. Jerusalem.

מוריס, ג'קמן ובלאק 2001

Morris, I. Jackman, T. and Blake, E. 2001. Stanford University Excavations on The Acropolis of Monte Polizzo, Sicily I: Preliminary Report on the 2000 Season. *MAAR* 46: 253-271.

מטוק 1971

Matouk, F.S. 1971. Corpus du Scarabée Égyptien. Ouvrage couronné per l'Académie Libanaise.

מזר 1981

מזר, ב'. 1981. טביעות יהוד וירושלם מהתקופה ההלניסטית. הקונגרס הארכיאולוגי השמיני בישראל: 4-5.

מקאליסטר 1906

Macalister, R.A.S. 1906. *Bible Side-Lights From Gezer*. London.

מקאליסטר 1912

Macalister, R.A.S. 1912. *The Excavation of Gezer, 1902-1905 and 1907-1909*. London.

מקאליסטר ודאנקן 1926

Macalister, R.A.S. and Duncan, J.G. 1926. *Excavations on the Hill of the Ophel, Jerusalem* (Palestine Exploration Fund 4). London.

מקוון 1947

McCown, C.C. 1947. *Tell En-Nasbe*. Berkeley.

משורר תשנ"ח

משורר, י. תשנ"ח. *אוצר מטבעות היהודים*. ירושלים.

מתיו 1992

Matthew, R. J. 1992. Defining the Style of the Period: Jemdet Nasr 1926-28. *Iraq* 54: 1-34.

סאלר 1953-1952

Saller, S.J. 1953-1952. Stamped Impressions On The Pottery Of Bethany.

Liber Annuus 3: 151-155.

סאלר 1957

Saller, S.J. 1957. *Excavations At Bethany (1949-1953)*. Jerusalem.

סוקניק תרצ"ג-תרצ"ד

סוקניק, א"ל. תרצ"ג-תרצ"ד. 'סתומות באפיגרפיה העברית'. *ידענות שנה א', א'-ד'*: 7-5.

עמירן ואיתן תשל"ג

עמירן, ר. ואיתן, א. תשל"ג. החפירות במצודה בירושלים בשנים 1968-1969. *ארץ ישראל*

י"א: 218-213.

עמית תש"ע

עמית, ד'. תש"ע. אספקת המים לעיר העליונה בימי הבית הראשון ובימי הבית השני לאור החפירות ליד בריכת ממילא. בתוך: עמית, ד ואחרים עורכים. *חידושים בארכיאולוגיה*

של ירושלים וסביבותיה: 3: 107-94.

פולקנר 1988

Faulkner, R. O. 1988. *A Concise of Dictionary of Middle Egyptian*. Oxford.

פוקס-דוויס 1976

Fox-Davies, A.C. 1976. *The Art of Heraldry, An Encyclopedia of Armory*.

New York.

פטרין ורובין 1983

פטרין, י'. ורובין, ר. 1983. ודי צוינת, מערכת מסתור. *חדשות ארכיאולוגיות*: פ"ב: 40-41.

פיטרי 1914

Petrie, W. M. F. 1914. *Amulets*. London.

פרחי 2001

פרחי, י. 2001. טביעת חותם מנחל ירמות. *חדשות ארכיאולוגיות* 113: 176.

קוך תשס"ט

קוך, ע. תשס"ט. טביעות הוורדה על גבי קנקנים מיהודה: תאריכון, משמעותן ומקומן במסגרת מנהל הממלכה. חיבור לשם קבלת תואר 'מוסמך אוניברסיטה'. תל אביב.

קוך וליפשיץ 2010

קוך, ע. וליפשיץ, ע. 2010. ממלכת יהודה בשלהי ימי הבית הראשון לאור טביעות ורדה על

ידיעות קנקנים. *קתדרה* 137: 7-26.

קוסטא 1990

קוסטא, מ'. 1990. *חתך הזהב, חותם שלמה ומגן-דוד*. תל אביב.

- קרוס 1969
Cross, F.M. 1969. Judean Stamps. *Eretz-Israel* 9: 20*-27*.
- קרוס 1981
Cross, F.M. 1981. An Aramaic Ostrakon Of The Third Century B.C.E. From Excavations In Jerusalem. *Eretz-Israel* 15:69*-67*.
- קרופרט ופיצ'ראלד 1929
Crowfoot, J.W. and Fitzgerald, G.M. 1929. *Excavations In The Tyropoen Valley, Jerusalem, 1927*. (Palestine Exploration Fund Annual: 5). London.
- רייך 2003
Reich, R. 2003. Local Seal Impressions Of The Hellenistic Period In: Geva, H. ed. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem 2*. Jerusalem: 256-262.
- ריצ'רדסון 1968
Richardson, H.N. 1968. A Stamped Handle From Khirbet Yarmuk. *BASOR* 192 : 12-17.
- רפפורט תשנ"ו
רפפורט, א. תשנ"ו. תולדותיה של המדינה החשמונאית – מיונתן עד מתתיהו אנטיגנוס. בתוך: עמית, ד. ואשל, ח (עורכים). *ימי בית חשמונאי*. ירושלים. עמ' 61-76.
- שטיבל 2011
שטיבל, ג. 2011. "בין און לשלטון" - מטבעות אלכסנדר ינאי וירושלים. חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה. ירושלים.
- שטרן 1968
שטרן, א. 1968. התרבות החומרית של ארץ ישראל בתקופה הפרסית 332-538 לפנה"ס. ירושלים.
- שטרן תשל"ג
שטרן, א. תשל"ג. הבנייה בארץ ישראל בתקופה הפרסית. *ארץ ישראל יא*: 265-276.
- שטרן 1998
שטרן, א. 1998. לראשיתה של מדינת 'יהוד' בתקופה הפרסית. *חידושים בחקר ירושלים ג*: 69-72.
- שטרן 2007
Stern, E. 2007. Impressions of the Kingdom of Judah. In: Stern, E., ed. *En-Gedi Excavations I, Conducted by B. Mazar and I. Dunayevsky, Final Report (1961-1965)*. Jerusalem: 139-142.

Initial Conclusions from the Study of the *YRŠLM* Stamp Impressions on Jar Handles

Efrat Bocher and Oded Lipschits

The *YRSLM* stamp impressions appear on storage jar handles and include a formative component – the pentagram – and an epigraphic component – five Hebrew letters, appearing between each of the pentagram's vertexes and make up the name *YRŠLM* (= "Jerusalem"). The research regarding this stamp impression system was long over shadowed by other stamp impression systems, probably due to the fact that this system is one of the smallest in terms of numbers of types and items found. It seems that the *YRŠLM* stamp impression system also happens to be one of the systems which encompassed the least length of time. Most of the discussions regarding this system were focused around publishing the items found in archaeological excavations and examine their dating and stratigraphical context.

To date some 104 *YRŠLM* stamp impressions have been found and published. The vast majority was found at Jerusalem (58) and Ramat Rahel (33). In our typological examination we were able to identify six primary types and two sub-types.

The *YRŠLM* stamp impression system is the last link in a long chain of stamp impression systems used for administrative and taxation purposes. Not only is it the smallest in terms of numbers and types, but also in terms of geographical scope. It seems that they should be dated to the Hasmonean Period. The distribution of these stamp impressions attests to a renewed importance in the administrative status of Jerusalem, and its expansion to the western hill. The site of Ramat Rahel probably functioned at this time as a Jewish village and it might be that there was also a Hasmonean stronghold. Nonetheless, the abundance of stamp impressions suggests that it still played a role in the administration.

It seems that there was a connection between the *YRŠLM* stamp impression system and the late *YHUD* stamp impression system. Both these systems were in use during the Hasmonean Period, and it is difficult to determine whether they were in use simultaneously or consecutively. We suggest that in the beginning of the Hasmonean Period, when the revolt was at its peak and the independent state was not yet stable, there was a continues use of the late *YHUD* stamp impression system. However, once the revolt was over and it was possible to establish the new state's administration the *YRSLM* stamp impression system was introduced.

The choice of a Hellenistic symbol to protect the city of Jerusalem was a conscious one, meant to merge it with the west, and the ancient Hebrew letters was meant to symbolize nationalism and the restoration of its former glory. From a historical point of view it seems logical to date the administrative organization of the state to the days of Simon. After Jonathan's death his brother, Simon succeeded him and contributed a great deal to stabilize and strengthen the state. It seems that with the initial minting of coins, in the days of John Hyrcanus the *YRSLM* stamp impression system, and the whole stamp impression system as a whole, was abounded.